सुभाषितानि

Book-1

अत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन् को न जीवति मानवः । परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति ॥ - Book-1

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः । नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

Book-2

यदचेतनोपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥

इनकान्तः अचेतनः अपि सवितुः पादैः स्पृष्टः यत् प्रज्वलति, तत् तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ?

इनकान्तः = सूर्यकान्तमणिः, अचेतनः अपि = चेतनारहितवस्तुः चेत् अपि, सवितुः = सूर्यस्य, पादैः = किरणैः, स्पृष्टः = यदा स्पृष्टः भवति तदा, यत् = यथा, प्रज्वलति = सम्यक् ज्वलति, तत् = तथा, तेजस्वी = अभिमानी पुरुषः, परकृतनिकृतिं = अन्यैः कृतम् अपमानम्, कथं, सहते = सोढुं शक्नुयात् ।

तात्पर्यम्

लोके सामान्यः पुरुषः अपि अन्यैः कृतं स्वस्य अपमानं न सहते । स्वाभिमानी पुरुषः अन्यैः कृतं अपमानं न सहेते इति तु न वक्तव्यम् । तस्य उदाहरणम् अपि कविना दत्तं यत् सूर्यकान्तमणिः यदा सूर्यकिरणैः स्पर्शं प्राप्नोति तदा झटिति प्रज्वलति । अचेतने मणौ एव एतादृशः स्वभावः दृश्यते । सचेतानानां विषये तु वक्तव्यमेव नास्ति ।

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेपि संस्थिते । न च कृत्यं परित्याज्यमेष धर्मः सनातनः ॥

संस्थिते = आगते

Book -3

सुजनो न याति विकृतिं परहितनिरतो विनाशकालेपि । छेदेऽपि चन्दनतरु सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥

परहितनिरतः सुजनः विनाशकालेपि विकृतिं न याति । चन्दनतरुः छेदे अपि कठारस्य मुखं सुरभयति ।

परहितनिरतः = परोपकारे मग्नः, सुजनः = सत्पुरुषः, विनाशकाले अपि = विनाशसमये अपि, विकृतिं = विकारं, न याति = न प्राप्नोति, चन्दनतरुः = चन्दनवृक्षः, छेदे अपि = छेदने कृते अपि, कुठास्य = परशोः, मुखम् = अग्रभागं, सुरभयति = सुगन्धयुक्तं करोति ।

तात्पर्यम्

लोके तावत् मनुष्यस्य एषः स्वभावः यत् यदा सः स्वयं कष्टम् अनुभवति, आपद्ग्रस्तो वा भवति, तदा सः कुपितः भवेत्, दुःखितो वा भवेत् । किन्तु सत्पुरुषाणां स्वभावः न तादृशः । ते सर्वदा परोपकारे एव निरताः सन्तः स्वस्य नाशसमये अपि कमपि विकारं न प्राप्नुवन्ति । तत्कथमिति कविः एकेन उदाहरेण दर्शयति ।

यथा चन्दनवृक्षः छेदनसमये अपि सहजगुणं सुगन्धं न जहाति, अपि च छेदनार्थम् उपयुक्तं कुठारमपि सुगन्धयुक्तं करोति । तथैव सज्जनाः नाशसमये अपि परोपकारबुद्धिं न परित्यजन्ति ।

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः । तृणं न खादन्नपि जीवमानः तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः (नरः) पुच्छविषाणहीनः साक्षात्पशुः (एव) । तृणं न खादन् अपि जीवमानः (इति यत्) तत् पशूनां परमं भागधेयम् ।

साहित्य-सङ्गीत-कला-विहीनः = काव्य-सङ्गीत-शिल्पज्ञानेन रहितः, (नरः = मनुष्यः) पुच्छविषाणहीनः = लाङ्गूलशृङ्गाभ्यां रहितः, साक्षात् पशुः = साक्षात् पशुः एव । तृणं न खादन् अपि = तृणं न भक्षयन् अपि, जीवमानः = सः जीवति (इति यत्) तत्, पशूनां, परमं = महत्, भागधेयम् = भाग्यम् ।

तात्पर्यम्

गद्यात्मकं पद्यात्मकं च काव्यं, विचारप्रधानं शास्त्रं च साहित्यशब्देन विवक्षितम् । साहित्येन ज्ञानम् अभिवर्धते, सङ्गीतेन, शिल्पेन (कलया) च आत्मसंतोषः भवति । एषु त्रिषु एकस्य वा ज्ञानं मानस्य आवश्यकम् । एकस्मिन् अपि विषये यस्य उत्साहः न भवति सः पशुः एव । पशोः पुच्छं शृङ्गे च भवन्ति, एतस्य मनुषस्य तु तानि न सन्ति एत्येव भेदः । अपरोऽपि भेदः अस्ति यत् एषः तृणं न खादति, पशवः तु खादन्ति । किन्तु एतत् पशूनां परमं भाग्यमेव । अन्यथा पशूनां तृणम् एव दूर्लभं स्यात् ।

Book -4

गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा । पापं तापं च दैन्यं च घ्नन्ति सन्तो महाशयाः ॥

महाशयाः = महापुरुषाः

गङ्गा पापं, शशी तापं, कल्पतरुः दैन्यं च (घ्नन्ति) । महाशयाः सन्तः पापं तापं दैन्यं च घ्नन्ति ।

गङ्गा = भागीरथीनदी, पापं = पापम्, शशी = चन्द्रः, तापं = तापम्, तथा, कल्पतरुः = कल्पवृक्षः, दैन्यं = दीनताम्, घ्नन्ति = नाशयन्ति ।), किन्तु, महाशयाः = महापुरुषाः, सन्तः = सज्जनाः, पापं तापं दैन्यं च = पापं तापं दीनतां च सर्वमपि, घ्नन्ति = नाशयन्ति (निवारयति) ।

तात्पर्यम्

गङ्गानद्यां यः स्नानं करोति तस्य पापपरिहारः भवति । गङ्गा तस्य पापं नाशयति । तथैव चन्द्रः अस्माकं तापं परिहृत्य शैत्यम् उत्पादयति । एवमेव कल्पवृक्षः अस्माभिः याचितान् सर्वान् अभिलाषान् पूरयति । एतत् जगति प्रसिद्धमेव । किन्तु गङ्गायाः, चन्द्रस्य, कल्पवृक्षस्य च एकस्मिन् एव विषये सामर्थ्यम् अस्ति । सज्जनाः महापुरुषाः तु न तथा । तेषां सहवासेन अस्माकं पापं, तापं, दैन्यं - सर्वमपि परिहृतं भवति । तादृशं सामर्थ्यं तेषु अस्ति ।

भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
सर्वो जनः सुजनतामुपयाति तस्य ।
कृत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥

भीमम् = भयङ्करम्, वनम् = काननम् (forest), पुरम् = पत्तनम् (city), सुजनताम् = सौजन्यम्, उपायति = प्राप्नोति, प्रधानं = प्रमुखम्, (वनं पत्तनमिव सर्वसौलभ्यदायकं भवति)
सुजनतां = सौजन्यम्, उपायति = प्राप्नोति, कृत्स्ना = समग्रा, भूः = भूमिः, सन्निधिरत्नपूर्णा = सम्पदा च रत्नैः च युक्ता भवति, विपुलं = प्रभूतम्, उन्नतम्, उत्कृष्टम्

Book – 5

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । तथा पुराकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥
मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥
पुण्यपीयूषपूर्णाः = पुण्यरूपेण अमृतेन परिपूर्णाः, त्रिभुवनम् = त्रीणि भुवनानि अपि, उपकारश्रेणिभिः = उपकाराणाम् समूहैः, प्रीणयन्तः = सन्तोषयन्तः, परगुणपरमाणून् = अन्येषु स्थितान् अल्पगुणान् अपि, पर्तीकृत्य = पर्वतसदृशान् कृत्वा, निजहृहि = स्वस्य मनसि, विकसन्तः = सन्तोषं प्राप्नुवन्तः, कियन्तः = कतिसङ्ख्याकाः

Book – 6

पादपानां भयं वातात् पद्मानां शिशिराद् भयम् । पर्वतानां भयं वज्रात् साधूनां दुर्जनाद्भयम् ॥
पादपानाम् = वृक्षाणाम्
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ तु मध्यमाः । उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
धनम् = विनिमयसाधनसूपं द्रव्यम्, महताम् = महापुरुषाणां दृष्ट्या, धनमानौ = धनम् मानम् च,
मानः = गौरवः, धनम् = सारभूतम् (best, most excellent)

Book -7

दूरीकरोति दुरितं विमलीकरोति
चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति ।
भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥
दूरीकरोति = निवारयति, दुरितं = पापकृत्यं, विमकीकरोति = स्वच्छं करोति, चेतः = मनः (२-१), चुलुकीकरोति = न्यूनीकरोति
चिरन्तनं = पुरातनम्, अघं = पापं, , किं च = अपि च, करुणां = दयां, बहुलीकरोति = अधिकां करोति,
सत्सङ्गतिः = सज्जनानां सहवासः, कथय = वद, किं न करोति = (अन्यत्) किं न साधयति, पुंसां = पुरुषाणां

किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया
करोति गोभिः कुमुदावबोधम् ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां
परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥
प्रत्युपकारलिप्सया = प्रत्युपकारं प्राप्तुम् इच्छन्, गोभिः = किरणैः, कुमुदावबोधं = कुमुदपुष्पाणां विकासनं,
उन्नतचेतसां = उदारचित्तानां, सतां = सत्पुरुषाणां, जीवितं = जीवनं, परोपकारव्यसनं हि = परोपकाररूपेण व्यसनेन युक्तमेव भवति किल ।

Book – 8

व्याधितस्यार्थहीनस्य देशान्तरगतस्य च । नरस्य शोकदग्धस्य सुहृद्दर्शनमौषधम् ॥

सुहृददर्शनं = मित्रस्य दर्शनम्

सुहृद्भिराप्तैरसकृद्विचारितं
स्वयं च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयम् ।
करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान्
स एव लक्षम्या यशसां च भाजनम् ॥

यः सुहृद्भिः आप्तैः असकृत विचारितं, स्वयं बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयं च कार्यं करोति सः खलु बुद्धिमान् । सः एव लक्ष्म्याः यशसां च भाजनम् ।

सुहृद्भिः = मित्रैः, आप्तैः = हितैषिभिः सह, सकृत = once असकृत् = अनेकवारं, विचारितं = विमृश्य कृतं, बुद्ध्या = मत्या, प्रविचारिताश्रयम् = सम्यक् विचार्य आश्रितं, च कार्यं करोति, सः खलु, बुद्धिमान् = मतिमान्, सः एव = तादृशः नरः एव, लक्षम्याः = सम्पदः, यशसां = कीर्तीनां च, भाजनम् = पात्रं भवति ।

तात्पर्यम्

कस्यचित् कार्यस्य आरम्भे सर्वैः तस्य कार्यस्य साधकं बाधकं च विचारणीयम् । तदर्थम् आरम्भे मित्रैः सह आलोच्य, हितैषिभिः सह अनेकवारं सम्मन्त्र्य कार्यारम्भः करणीयः । अपि च सर्वेषाम् अभिप्रायान् श्रुत्वा ततः स्वयम् अपि कार्यविषये आलोच्य अग्रे गन्त्वयम् । एवं यः कार्यम् आरभते सः सम्पदम् अपि प्राप्नोति, यशसः पात्रमपि भवति इत्यत्र नास्ति संशयः ।

Book – 9

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः । क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन् यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ रघुवंशम् - ८.८७

शरीरिणां मरणं प्रकृतिः, जीवितं विकृतिः (इति) बुधैः उच्यते । अतः यदि जन्तुः क्षणम् अपि श्वसन् अवतिष्ठते तर्हि असौ ननु लाभवान् ।

शरीरिणां = देहिनां, मरणं = निधनम्, प्रकृतिः = स्वभावः - निश्चितम्, जीवितं = जीवनम्, विकृतिः = विकारः - आगन्तुकम् इति - अनिश्चितम्, बुधैः = पण्डितैः, उच्यते = कथ्यते, अतः, यदि, जन्तुः = प्राणी, क्षणमपि = क्षणकालमपि, श्वसन् = जीवन्, अवतिष्ठते = वसति, तदा, असौ = एषः - क्षणजीवी, ननु = निश्चयेन, लाभवान् = महालाभयुक्तः, भवति ।

तात्पर्यम्

सर्वेषां प्राणिनां मरणं स्वभावसिद्धम् । तत् परिहर्तुं किनापि न शक्यते । जातस्य मरणं निश्चितम् एव । किन्तु जीवनं न निश्चितम् । तत् आकस्मिकं, न तु स्वाभावसिद्धम् । अद्यैव जीवनं समाप्तं स्यात्, अथवा श्वः । जीवितस्य पुरुषस्य मरणं भवत्येव । किन्तु मृतस्य पुनः जीवितं भविष्यति इत्यत्र न निश्चयः । अतः क्षणकालमपि जीवः यदि देहे तिष्ठति तर्हि तदेव प्राणिनां महालाभः । किञ्च, मरणेऽपि शोकः न कार्यः । यतः मरणं प्राणिनां स्वाभाविकम् । यावज्जीवं सन्तोषेण जीवेत् । यतः सुर्लभं जीवनम् अस्माभिः प्राप्तम् अस्ति ।

अनेकशास्त्रं बहु वेदितव्यम्
अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं
हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥

अनेकशास्त्रम् । बहु वेदितव्यम् । कालश्च अल्पम् । विघ्नाः च बहवः । यत् सारभूतं तत् उपासितव्यं, यथा हंसः अम्बुमध्यात् क्षीरम् इव ।

अनेकशास्त्रम् = शास्त्राणि सन्ति बहूनि, बदु = अधिकम्, वेदितव्यं = ज्ञातव्यम् । कालः च = समयः च, अल्पः = न अधिकः, विघ्नाः च बहवः = विघ्नकारकाः अंशाः अधिकाः, यत् सारभूतं = यत् सारयुक्तं भवति, तत् उपासितव्यं = तदेव सेवनीयम् । यथा हंसः = हंसपक्षी, अम्बुमध्यात् = जलमध्यात्, क्षीरम् इव = क्षीरम् स्वीकरोति तथा ।

तात्पर्यम्

जातेन मनुष्येण बहूनां शास्त्राणां विषये यावत् शक्यते तावत् अध्येतव्यम् । तद्विषये विलम्बः न करणीयः । यतः कालः बहु अल्पः । अपि च सत्कार्याणां विघ्नाः अपि बहवः भवन्ति । यथा केनचित् कविना उक्तं - 'क्षणशः विद्यां साधयेत्' इति,

तथैव कृत्वा शास्त्राध्ययनसमये अपि सारभूतम्, अतिप्रधानम् एव ज्ञातुम् अधिकः प्रयत्नः करणीयः । जलेन मिश्रितं क्षीरम् एकस्मिन् पात्रे अस्ति चेदपि हंसः यथा क्षीरमेव स्वीकरोति, तथा अध्ययनसमये अनुपयुक्तः अप्रधानः वा भागः परित्यक्तव्यः ।

Book - 10

प्रणयो मरणान्तः स्यात् कोपस्तु क्षणभङ्गुरः । उपदेशो यथाकालं विद्वेषो न कदाचन ॥

प्रणयः मरणान्तः स्यात् । कोपः तु क्षणभङ्गुरः । उपदेशः यथाकालं (स्यात्) । विद्वेषः कदाचन न (स्यात्) ।

प्रणयः = स्नेहः, मरणान्तः = आमरणम्, स्यात् = भवेत् । कोपः तु = कोपस्वभावः तु, क्षणभङ्गुरः (स्यात्) = क्षणकालमात्रं भवेत् । उपदेशः = परोपदेशः, यथाकालं (स्यात्) = यदा आवश्यकः तदा एव भवेत् ।

विद्वेषः = द्वेषभावना, कदाचन न (स्यात्) = कदाचित् अपि न भवेत् ।

तात्पर्यम्

अस्माकं जीवने स्नेहः आजीवनं भवेत् । यदि वयं स्नेहं न कुर्मः तर्हि जनाः अपि अस्मासु स्नेहं न्यूनीकुर्वन्ति । अतः जीवने सदा अपि स्नेहः भवेत् एव । किन्तु कोपः क्षणकालमात्रं भवेत् । कोपः यदि दीर्घकालं तिष्ठति तर्हि द्वेषासूयादयः दुर्गुणाः अस्मासु वासं कुर्वन्ति । अतः आगतः कोपः प्रयत्नेन क्षणमात्रेण एव निवारणीयः । यदि सर्वदा अपि उपदेशमात्रं क्रियते तर्हि जनाः अस्मासु अनादरं प्रकटयन्ति । अतः यदा आवश्यकं तदा एव (योग्ये काले) उपदेशः करणीयः । विद्वेषः तु जीवने कदापि न करणीयः एव । एवं सदा स्नेहं प्रदर्शयन्तः, द्वेषं कदापि अकुर्वन्तः, आगतं कोपः क्षणकालाभ्यन्तरे एव विस्मरन्तः, यथाकालम् उपदेशं कुर्वन्तः यदि वयं जीवेम तर्हि अस्माकं जीवनम् उत्तमं स्यात् ।

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥

दुग्धे = पूरयति, विप्रकर्षति = दूरीकरोति, अलक्ष्मीं = दारिद्र्यम्, कीर्तिं = प्रसिद्धिम्, सूते = उत्पादयति, दुष्कृतं = दुष्कार्यम्, हिनस्यति = नाशयति, एतां = इमाम्, मङ्गलानां = शुभानाम्, मातरं = जननीम्, सूनृतां = सज्जनानाम्, वाचम् = वचनम्, धेनुं = कामधेनुः इति, आहुः = कथयन्ति, धीराः = पण्डिताः

Book – 1

१. अत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन् को न जीवति मानवः । परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति ॥

पदविभागः

आत्मार्थम्, जीवलोके अस्मिन्, कः, न, जीवति, मानवः, परम्, परोपाकारर्थम्, यः, जीवति, सः, जीवति \

अन्वयः

अस्मिन् जीवलोके आत्मार्थं कः मानवः न जीवति ? परं यः परोपकार्थं जीवति सः जीवति ।

अन्वयार्थः

अस्मिन् = एतस्मिन्, जीवलोके = प्रपञ्चे, आत्मार्थम् = आत्मनः निमित्तं, कः मानवः = को वा मनुष्यः,
न जीवति = जीवनं न करोति ?, परं = किन्तु, यः = यः मनुष्यः, परोपकार्थेम् = अन्येषाम् उपकारार्थं, जीवति = जीवनं करोति,
सः = सः मनुष्यः, जीवति = (वस्तुतः) जीवनं करोति ।

तात्पर्यम्

प्रपञ्चे विद्यमानाः सर्वे अपि मनुष्याः स्वहितं, स्वसुखं च सम्पादयति । अतः आत्मनः निमित्तं सर्वः अपि जनः जीवति एव । परन्तु ये जनाः अन्येषां हितम्, अन्येषां सुखं च कामयमानाः ते तदर्थं जीवन्ति, तेषां जीवनमेव सार्थकं जीवनम् ! धन्यं जीवनम् । परोपाकाररहितं जीवनं तु निरर्थकमेव ।

२. पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः । नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

पदविभागः

पिवन्ति, नद्यः, स्वयम्, एव, न, अम्भः, स्वयम्, न, खादन्ति, फलानि, वृक्षाः, न, अदन्ति, सस्यम्, खलु, वारिवाहाः, परोपकाराय, सताम्, विभूतयः ।

अन्वयः

नद्यः स्वयम् एव अम्भः न पिबन्ति । वृक्षाः स्वयं फालानि न अदन्ति । वारिवाहाः सस्यं न खादन्ति खलु । सतां विभूतयः परोपाकाराय (भवन्ति) ।

अन्वयार्थः

नद्यः = सरितः, स्वयम् एव = स्वतः, अम्भः = जलम्, न पिबन्ति, वृक्षाः = तरवः, स्वयं = स्वतः, फालानि न खादन्ति ।
वारिवाहाः = मेघाः, सस्यं न अदन्ति खलु = न खादन्ति । सतां = सत्पुरुषाणां, विभूतयः = सम्पत्तयः,
परोपाकाराय = परोपकारार्थं (भवन्ति) ।

तात्पर्यम्

नदीषु जलं भवति । परन्तु नद्यः स्वयमेव तत् जलं कदापि न पिबन्ति । वृक्षेषु फलानि भवन्ति । ते वृक्षाः अपि स्वयमेव तानि फलानि कदापि न खादन्ति । जलवर्षणेन सस्यानि यथा सम्यक् भवेयुः तथा कुर्वन्ति मेघाः । परन्तु ते स्वेन वर्धितानि सस्यानि स्वयमेव न खादन्ति । एवमेव सज्जनाः स्वसमीपे विद्यमानानां सम्पत्तीनाम् उपयोगं स्वयं न कुर्वन्ति । अपि तु परोपकारार्थमेव तासां विनियोगं कुर्वन्ति ।

Book 2